

Öğrenme olguları, psikolojide başlıbaşına bir alt uzlanım dalı gerektirecek kadar önemli bir araştırma alanı oluşturmaktadır. Öğrenme konusundaki görüşler birbirinden az çok ayrılan tanımlar getirmekle birlikte, esasta, öğrenmenin çocuğu, birtakım olumlu değışiklikler yaratacak biçimde etkileme süresi olduğu görölmektedir. İnsan, öğrenme sayesinde davranışlarını ayarlamakta, çevreye uyabilmekte ve eski veya yeni hareketlerini belirli mekanizmalar içinde düzenleyebilmektedir. Birey, davranışlarını, benzer koşullar içinde sistemli ve kalıcı bir biçimde örgütlediği zaman, öğrenmenin varlığı kabul edilmektedir. Bu anlamda, öğrenme olguları, bellek, algı, güdüleme ve koşullanma gibi diğer psikolojik olgularla etkileşim içinde bulunmaktadır.

Çeşitli uyaranlar ve tepkiler arasındaki bağların oluşması ve pekiştirilmesine yönelik birtakım araştırmalar etki kanununda (Thorndike, 1913) ifadesini bulan klasik bir görüş ortaya koymuştur. Bu görüş, aynı konudaki araştırmaların tek sonucu olmadığı gibi, daha sonraları birtakım değışikliklere de uğramıştır. Ancak etki kanunu, insanlığın yüzyıllardır tanıdığı pedagojik bir sorunu, bilimsel tartışma gündemine getirmiştir : Öğrenme olayında ödül ve ceza mekanizmalarının kullanılması sorunu.

Bu mekanizmaların olumlu ve olumsuz yanları konusunda ortaya atılan görüşler ne olursa olsun, bir ödül-ceza sistemi içinde yaşamaktayız. Aile, okul, sokak, pazar ve türlü kurumların çerçevesinde, bazen araçsal, bazen ereksel nitelikte bulunan ödül ve ceza mekanizmalarıyla sürekli karşılaşmaktayız. Hukuk kurumlarından kitle iletişim amaçlarına, aile ve cıyun gruplarından okullara, derneklerden kamu kuruluşlarına kadar, çeşitli alanlarda aynı durum görölmektedir; okul içi ve okullararası geçiş sistemleri, meslekte ilerleme veya iş değıştirme kanalları, bilgi ve beceri yarışmaları, bunların belirgin örneklerindedir. Hiyerarşik bir yapılanmanın bulunduğu her kesimde, dikey hareketliliğin belirlendiği bir ödül-ceza sistemi bulunmaktadır.

Aynı mekanizmalar, ilkokullarımızda bakanlık emriyle okutulan okuma kitaplarındaki parçalarda da görölmektedir. Ödül ve cezanın okuma parçalarında kullanılışı hakkında yaptığımız bir araştırmada (Bilgin ve Coşmaz 1979), ilkokul 1. sınıftan 5. sınıfa kadar tüm okuma parçaları gözden geçirilerek incelenmiştir. Ödül (Ö) ve ceza (C) olgularının, bir olumlu davranış (+ D) veya bir olumsuz davranış

*Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Psikoloji Bölümü Asistanı

(— D) bağlanmasıyla elde edilen uyaran tepki zincirleri üstünde durulmuştur. Parçalarda, çeşitli öğelerin (Ö, C + D, — D, keza, vb.) frekansı, ceza ve ödül türlerinin (bedensel - fizyolojik - maddi ve sosyal) dağılımı ödül ve cezaya yol açan nitelikler (kaza/hata, kişilik özelliği, hareket), davranışların kimler tarafından (yetişkin, çocuk, hayvan) hangi oranda yapıldığı gibi çeşitli yanlar araştırılmıştır. Sonuçlar, genel olarak parçaların seciminde dikkatli davranılmadığını ve okuma kitaplarında, pedagojik açıdan yıllardır eleştirilen bir ödül-ceza sisteminin bulunduğunu göstermektedir. Burada, okuma parçalarının analizinin ortaya koyduğu verileri tekrar etmesizin bu verilerin pratik sonuçlarına kısaca değinebiliriz.

1) Ödül ve ceza mekanizmaları, öğrenme için gerekli olduğundan fazla kullanılmamalıdır. (İncelenen kitapların okutulduğu «Okuma» ve «Türkçe» derslerinin, 1968'den itibaren uygulamaya konan ilköğretim programında belirtilen amaçları, okuma ve dil becerilerini geliştirmeyi hedeflemektedir. Bu amaçların, ceza ve ödüllü parçalarla araçsal ilişkisi zorunlu değildir ve hatta gereksizdir.)

2) Bu ilişkinin varlığını kabul ettiğimizde, okuma parçalarında ödülün artırılıp ceza oranının azaltılması daha doğru olacaktır.

3) Parçalarda, ödüllendirilen davranışlar, çocuğun geçmişinde ödüllendirilmiş olması muhtemel davranışlardan seçilmelidir.

4) Ödüllendirilen davranışlar, çocuklar için kişisel değer ifade edebilecek hareketlerden seçilmelidir. Bu ölçüt, parçaların hazırlanmasında, çocukların sosyal konumlarını ve değerler sistemini dikkate almayı gerektirir.

5) Çocukta aşırı çalışma engellenme yaratılmaması için, + D ödül zincirine uymanın yanısıra, — D ceza zincirinin hafifletilmesi gereklidir. Cezanın belirli koşullarda önlenebileceği hissettirilmelidir.

Ödüllendirmenin öğrenmeye olumlu bir etkisi olduğu gerçeği, olumsuz yan etkileri olmadığı anlamına gelmez. Dıştan verilen ve öğrenme sürecine gelişigüzel bağlanan ödül, bir tür rüşvet ya da bahşiş anlayışı geliştirir. Bu ödül, çocuğu, yaratıcılıktan uzak, kendiliğindenliği olmayan birtakım davranışlara, yumuşaklığa ve otoriteye sürekli boyun eğmeye götürür. Çocuk, herhangi bir işi yapmakla ne elde edeceğini düşünerek davranır. Bu tutum onun bir hareketi ancak o hareket övgü, maddi kazanç ve dikkati üstünde toplama gibi sonuçlar getirdiği ölçüde ilginç bulmasına yol açar.

Ceza ile denetlenen davranış, ödülle denetlenen davranış kadar güvenilir değildir. Ödülle örnek hareketin tekrarı, cezada ise örnek hareketin yapılmaması çşlanır. Ceza, ne yapılacağını söylemediğinden coşkusal gerilime yol açabilir. Ayrıca, cezanın doğurduğu sonuçlar, ödülün doğurduğu sonuçlara göre daha az kalıcıdır. Hayvanlar üzerinde yapılan deneyler, cezanın doğurduğu etkinin, temelde, coşkusal olduğunu cezanın bir hareketi engellediğini, ama hareketin altında yatan öğrenmeyi değıştirmedeğini göstermektedir. Bu nedenle coşkusal durum crtadan kalktığıında, eski kazanımlar ve eğilimler yine crtaya çıkabilmektedirler.

Parçalardaki ödül-ceza mekanizmaları, doğrusal bir mantık içinde çizilmektedir. Söz konusu davranışın öznesi ödül veya cezaya düz bir çizgiyle bağlanmaktadır. Bu yaklaşım davranışlarla sonuçları arasındaki nedensellik bağının çocuk tarafından anlaşılması için kuşkusuz, gereklidir. Ancak, nedenselliğı düz çizgiye dönüştürmeden ve mekanikleştirmeden çeşitlendirmek ve dereceli olarak karmaşıktırmak, daha gerçekçi olacaktır. Bu açıdan, okuma parçalarında ödülle varışın çeşitli yollarına örnekler verilebilir; ödülle doğrudan varışın yanısıra, aşamalı varış, sınavarak varış engel aşarak varış, engebeli varış ve karmaşık varış gibi çeşitli yolları temsil eden uygun parçalar seçilebilir.

Ödül ve cezanın verilışı bunlara yol açan davranışın, diğere davranışlarla ve kişilerle ilişkisi açısından da değıerlendirilebilir. Yani, + D ve — D'lerin oluşumu, öyküde anlatılan bağlamın içinde dikkate alınabilir. Bu açıdan, kitaplardaki ödül ve ceza öyküleri, genel olarak büyük bir katılık ve yalınlık taşımaktadır. İnsan davranışlarının gerçek hayattaki karmaşıklığı unutulurken, tüm davranışlar iyi-kötü, sevap-günah, suç-suç değıil kutuplaşması içine oturtulmaktadır. Bunun sonucu olarak çocuk zihni, birtakım yasaklar, tabular ve suçlarla döşenmekte ve çocuk günah korkusu içine düşmektedir. Gözlemlerimize göre, sadece «Orman Günü» adlı bir beşinci sınıf parçası bu noktada diğerelelerinden ayrılıyor ve pedagojik değıeri oldukça yüksek bir parça niteliğı taşıyor. Çocukların ağaç dikmeye gitmeleri, büyüklerin önce alay edip sonra da çocukların yaptıklarını görerek onlara katılmalarını anlatan parçada, — D'ı yapanlar kazanılıyor, kişiler ve davranışlar arasında etkileşim sağlanıyor, sonuç, —D'e bir artdiletim mekanizmasıyla bağlanıyor ve kutuplaşmalar yok ediliyor.

Ödül ve ceza sistemi, salt bir araç olarak kullanılmak istendiğinde, bunların derecesini antizmanın yararı tartışma götürür. Ödül veya cezanın ölçüsü ile öğrenme arasında doğrusal bir ilişki yoktur. Sosyal

psikolojide, bilişsel çelişki kuramı çerçevesinde gerçekleştirilen araştırmaların (Festinger, 1957 ve diğerleri) sonuçları, pedagojik bir çerçevede ele alınıp değerlendirilebilir. Bir davranış veya tutum değişikliği yaratma söz konusu olduğunda, ödül veya cezanın yol açtığı bilişsel çelişkinin boyutları, ödül ve cezanın derecesiyle ters orantılı olarak büyümekte ve küçülmektedir. Cohen'in araştırmaları (1962) davranış değişikliğinde, küçük ödülün daha etkili olabileceğini ve Aronson'un araştırmaları (1974) çocuklarda belirli bir değerler sisteminin oluşmasında küçük tehditlerin veya cezaların, ağır korku ve cezalara nazaran daha güvenilir sonuçlar verebileceğini ortaya koymaktadır. Böylece büyük ödül ve cezaların verilmemesini öngören modern pedagojik görüşler, bilişsel çelişki konusunda yapılan araştırma sonuçları tarafından da desteklenmektedir.

Aynı çerçevedeki diğer bazı araştırmalar da (Avonson ve Mills 1959) belirli bir işin yapılmasında veya belirli bir konunun kazanılmasında, çocuğun «çaba harcamayı gerektirici» bir hazırlık dönemi yaşamasının gerekli olduğunu göstermektedir. Bu ise, çocuğun çaba harcayarak, zahmete girerek eğitilmesini öneren, eski eğitim görüşlerinin tamamen haksız olmadığını düşündürmektedir; zira bir işin yapılmasında çaba harcıyanlar, o işin sonuçlarına daha sıkı sarılmaktadır. Eğitim, çocuğun içinde yaşadığı toplumun kültürüne erişmesi süreci olarak, birtakım bilgilerin mozayik bir yapıda depo edilmesinden ziyade, zihnin yapılanması anlamında alınırsa, çaba kavramının önemi daha iyi anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, zihni, çeşitli bilgilerin ekranı haline getiren modern kitle iletişim araçlarının eğitici değeri, sanıldığı kadar yüksek değildir. Tüm bu düşünceler, derin bir felsefi sorunu gündeme getiriyor. Her toplumda, insan davranışları yasa veya norm biçiminde birtakım kurallarla sınırlandırılıyor. Bu kuralların etrafında bir «izin verilen-yasaklanan davranışlar bütünü» oluşturulmaktadır. Yaptırım gücüne sahip yazılı veya yazısız kurallar, insan davranışlarında belirli bir düzenlilik sağlama işlerini görmektedirler.

Ancak, bu kurallar bütünüünün katılığı veya esnekliği, toplumlara göre değişmekte ve zaman içinde evrim göstermektedir. Buna bağlı olarak, kuralların insana tanıdığı özgürlük alanı da daralmakta veya genişlemektedir. İnsanın özgürlük alanının belirlenmesinde, genellikle, benimsenen yol, bu alanın etrafına dikenli bir tel germe şeklinde- dir. Sosyal baskı veya yaptırımlar, bu alanın dışına çıkmak isteyenlerin karşısına dikilmektedir. Sosyal dinamiğin artması karşısında kendini yenileyemeyen toplumlar, yaptırım gücünün artırmak, bireylere bıraktığı özgürlük alanını daraltmaktadırlar.

Davranışları iyi-kötü karşıtlığı içinde kutuplaştırmak, bireylerin davranışlarını düzenlemenin en «ucuz» yollarından biridir. İkilemsel yaklaşımın katı bir şekilde uygulanması, gerçeği «mutlak» olarak düşünmekle ilgilidir. Günümüzde, doğu bilimlerinden sosyal bilimlere geçen «olasılık», «gerçeklik spektrumu» ve «düzenlilik derecesi» gibi temel kavramlar, bu düşüncenin, epistemolojik (spektronu) planda terkedilmesine yol açmıştır. Ancak, aynı düşüncenin uzantıları günlük hayatın pratiği içinde çeşitli alışkanlıklarla bütünleşerek varlığını korumaktadır. Toplumumuzda insan, küçüklüğünden itibaren «öcü, cız» vb. uyarımlarla korkular içine salınmakta ve sürekli olarak, kendi dışında bir otoritenin varlığını hissetmektedir. Oysa davranışların bu denli kutuplaştırılması zararlı olduğu kadar, üstelik de gereksizdir. Araştırmalar, insanın belirli bir amaca varmayı sağlayan birden fazla seçeneğe sahip olduğunda, genellikle kendisine en az pahalıya mal olanı seçtiğini göstermektedir. Burada davranışın pahasından söz konusu davranışın bireye zaman, fiziksel enerji, parasal giderler ve psikolojik yük açısından malolduğu paha kastedilmektedir. Çeşitli etkileri içine alan «genelleştirilmiş paha» insan davranışlarını düzenleyici bir rol oynamaktadır. Toplum içinde her bireyin sahip olduğu zamansal, parasal, fiziksel ve psikolojik olanaklar sınırlıdır. Bu sınırlılık yüzünden, herkesin her davranışı yapabilme şansı bulunmadığı gibi, yapılması yasak olmasa bile, genelleştirilmiş pahası yüksek olan bir davranış herkes tarafından yapılmamaktadır. Burada insanın çıkarıcı bir varlık olduğu, bilincinin rol oynamadığı gibi bir iddia söz konusu değildir. İstatistiksel anlamda, insanların belirli davranışlarda, bu davranışların pahası dolayısıyla birleştikleri söz konusudur.

İnsanın sosyal bir varlık olduğu, toplum içinde yaşadığı ve sosyal çevre ile etkileşim içinde bulunduğu genellikle kabul edilmektedir. Ancak, davranışın öznesini sadece insan olarak düşünmek, davranışın gözlendiği çevreyi salt bir sahne olarak değerlendirme gibi bir yanıla yolaçmaktadır. Çevre psikologlarının bulguları (Barker, 1963) insan davranışlarında çeşitli hayat dekorlarının ve çevresel faktörlerin belirleyici bir rol oynadığını göstermektedir. Toplumdaki ödül-ceza sistemine uygun bir yapılanma göstermeyen bir çevrede, insanların, bu sistemin mekanizmalarıyla sürekli çatışan bir güdülenme içinde bulunması kaçınılmazdır. İnsanlarda istenen tutum ve davranış değişikliklerini yaratmak, çevrenin belirli bir şekilde yapılandırılmasını gerektirmektedir.

Bu görüş, eğitim ve hukuk açısından önemli bir sonuç getirmektedir, yapılması istenen davranışların genel pahasını düşürmek, yapılmaması istenen davranışları ise zoraştırarak genel pahasını artır-

mak. Gerçekleştirilmesi dolambaçlı yollara bağlanan davranışlar, teorik olarak yapılabilirliklerine karşın genellikle yapılmamaktadır. Toplum içinde bireyler belirli bir davranışın pahasını ödiyebilme olanakları açısından zaten ayrılmaktadır, sosyo-ekonomik statüye, yaş, cinsiyet ve eğitim durumlarına göre insanların yaptıkları işler, boş zaman faaliyetleri ve tüketim davranışları farklılaşmaktadır. Bu bağları içinde, özgürlükcü ya da «izin verici toplum» (permissive society). Her insanın herşeyi yaptığı bir toplum değil, çeşitli alanlarda, pek çok davranışın yasaklanmayıp engellere bağlandığı bir toplum olmaktadır. Yoksullukla zenginliğin yanyana bulunduğu toplumlarda, Malinowski'nin deyimiyle «baskı toplumlarında (repressive society)» yaygın ve üstü örtülü, ancak yaşanan ve hissedilen bir terör havası hüküm sürmektedir. Bu hava güvenlik ve hukuk kurumlarından taşarak, insanların fizyolojik ve psikolojik yapılarına, çocuklara ve gençlere, eğitim ve iş hayatlarına yayılmaktadır. Her küçük grup, otorite ve baskının icrasına katılarak terörü beslemektedir.

İlkokul kitaplarında ve hayatın çeşitli alanlarında gözlenen ödül ve ceza mekanizmalarının bu genel terör havasına bir hazırlık dönemi olma tehlikesi düşünülmelidir. Her yanlış hareketin bir cezayla karşılandığı bir dünyada büyüyen çocuğun, ilerki yıllarda «yanlış» olarak nitelediği diğer bir insanın davranışını, bizzat cezalandırmaya kalkışmayacağından, kendinde ceza hakkını görmeyeceğinden emin miyiz? Bu tehlike, ödül ve ceza mekanizmalarının kullanılışında duyarlı olmayı gerektirmektedir. Ödül ve cezayı erek haline getirmek istemiyen demokratik bir toplumda, yöneticiler, eğiticiler ve diğer ilgili kişiler, ödül ve ceza sistemlerini yeni baştan düşünmek durumundadır. Otoriter kişilik çizgileriyle donatılmış ve yetiştirilmiş insanları denetlemek için kural ve yasa çıkarmak, kuşkusuz gereklidir, ama önleyici değildir. En kolay yolun, en başarılı strafejinin ve en verimli politikanın yasa davranışlardan geçtiği bir toplumda, yasa ve kuralların belirlendiği tüm ödül ve ceza sistemleri havada kalacaktır.

K a y n a k l a r :

- 1) R. G. Barker : The Stream of Behavior
New York, App Cent. Crofts, 1963
- 2) N. Bilgin ve J. Coşmaz : «Okuma Kitaplarında Ödül Ceza Mekanizmaları» Çocuk ve Kitle İletişimi, İzmir, 1979, Bilgehan M., S. 85-92.
- 3) A. A. Moles : Theorie des Actes Casterman, 1977, Paris.
- 4) J. P. Poitou (éd) : La Dissonanc Cognitive Armand Colin, 1974. Paris.